

**EGY TEHETSÉGGONDOZÓ STRATÉGIA
KIDOLGOZÁSÁT MEGELŐZŐ FELMÉRÉS TANULSÁGAIRÓL**

**- TEHETSÉGGONDOZÁS A MAGYARORSZÁGI REFORMÁTUS EGYHÁZ
ÁLTAL FENNTARTOTT NEVELÉSI-OKTATÁSI INTÉZMÉNYEKBEN**

Szerzők:

Ábrám Tibor
Tiszaninnyi Református Egyház

Sarka Ferenc
Magyar Tehetséggondozó Társaság

Első szerző e-mail címe:
abram.tibor@gmail.com

Lektorok:

Mező Ferenc
Debreceni Egyetem

Lubinszki Mária
Miskolci Egyetem

Mező Katalin
Debreceni Egyetem

Nemes Magdolna
Debreceni Egyetem

Ábrám Tibor és Sarka Ferenc (2016): Egy tehetséggondozó stratégia kidolgozását megelőző felmérés tanulságairól. *Különleges Bánásmód*, II. évf., 2016/3. szám, 81-96. DOI 10.18458/KB.2016.3.81

Absztrakt:

Jelen tanulmányban a összegezzük egy felmérés eredményeit, mely a TÁMOP-3.1.17-15-2015-0004 pályázat keretében a Magyarországi Református Egyház Tehetséggondozó Stratégiája tervezéséhez készült.

Kulcsszavak: tehetség, Magyarországi Református Egyház

Diszciplína: pedagógia

Abstract

LESSONS OF A RESEARCH PRIOR TO WORKING OUT A TALENT DEVELOPMENT STRATEGY

This study summarize the results of a survey, what was done for planning the Talent Development Strategy of the Reformed Church of Hungary in the frame of TÁMOP-3.1.17-15-0004 project.

Keywords: talent, Reformed Church of Hungary

Discipline: pedagogy

A Magyarországi Református Egyház köznevelési feladatainak korszerűsítése céljából pályázatot nyújtott be az Emberi Erőforrások Minisztériuma által kiírt pályázatra és kapott támogatást a TÁMOP-3.1.17-15-2015-0004 számú projekt keretében. A pályázat négy fő

területet ölelt fel. Kettő a Református Köznevelési Információs Rendszer (REKIR) fejlesztését foglalta magába, a másik két terület a tartalmi fejlesztést célozta meg ezen belül is a pedagógiai szak- és szakmai szolgáltatási tevékenységek fejlesztését, a pedagógiai módszertani innováció támogatását.

A református közoktatási rendszer alapja évszázadok óta ugyanaz: „Jézus Krisztus missziói parancsa, amelyet a gyülekezeteiben élő egyházzal együtt hajtanak végre. – A tanítvánnyá tétel és a keresztség sákramentumának kiszolgáltatása a gyülekezetek feladata, de a tanítás Jézus Krisztus parancsolatainak megtartására az iskolarendszer feladata is, ahogyan ezt a református egyház felismerte és végezte a reformáció után. Legyünk rá büszkék, hogy a református egyház volt az, amely megteremtette a tágabb értelemben vett köznevelést Magyarországon, hiszen iskoláiba a kollégiumi és a partikuláris rendszer segítségével nemcsak egy szűk társadalmi réteg, hanem minden tehetséges gyermek bekerülhetett. A tehetséggondozás épp ezért fontos örökségünk” – hangsúlyozta Ábrám Tibor (2015) főgondnok, aki szerint „a közös küldetés magával hozza annak igényét is, hogy a részt vevő, eltérő feltételek, lehetőségek között működő intézmények lépésről lépésre egységes arculatot és nevelési gyakorlatot alakítsanak ki egy egyre hatékonyabban működő rendszer tagjaiként, megosztva egymással tudásukat, így fokozva munkájuk hatékonyságát az elszigetelten működő intézményekéhez képest.”

A pályázat „Tehetségeket támogatva” című fejezet legjelentősebb eredménye lett, hogy:

- létrejött egy országos tehetségkoordinátori munkakör, amelynek feladata, hogy megteremtse a tehetséggondozás szervezeti feltételeit, szorosabbra fűzve azoknak az intézményeknek a kapcsolatát, amelyek akkreditált tehetségpontként működnek az országban.
- megalakult minden egyházkerület tehetséggondozó tanácsa.
- folyamatosan jönnek létre egyházkerületenként a tehetség központok, amelyek mind szakmai kérdésekben, mind forrásteremtésben az intézmények rendelkezésére állnak.
- létrejött az Egyházkerületi Tehetségsegítő Tanácsok munkáját összefogó Országos Református Tehetségsegítő Tanács.
- a pályázat segítségével a programban dolgozó szakemberek lerakták az alapját egy országos református tehetséggondozói programnak, amely foglalkozik a református tehetségértelmezéssel, a tehetségfeltárás módszereivel, szervezeti keretével.
- elkészültek azok a tehetséggondozó gazdagító szakmai programok, amelyek rendszerszerűen fejlesztik az intézmények tehetséggondozó munkáját, melyre a legalkalmasabbnak a szakemberek egy tehetséggondozó stratégia kidolgozást tartották.

Olyan döntés született, hogy egy jól átgondolt fejlesztési tervnek kell összefognia az összes olyan információt, ami a tehetséggondozás stratégiai lépéseit érinti. A stratégia kidolgozásánál a stratégiai tervezés mellékelt ábrán látható elemeit és az ebből összeállt modellt alkalmaztuk.

Az oktatásban várható irányok

A teljesség igénye nélkül iskoláink pedagógusainak véleményét is alapul véve vettük számba azokat a tényezőket, jelenségeket, amelyek meghatározzák az oktatásban várható változások irányát. Ha tetszik melyek, lesznek azok a tényezők, amelyek előbb - utóbb kikényszerítik azokat a reformokat, amelyek középpontjában az iskola szakmai megújulása a gyerekek „mindenek feletti” érdekének érvényesülése kell, hogy álljon.

A véleményekből az alábbiak szűrhetők le:

- Növekszik az egyházi jellegű iskolákra való társadalmi igény,
- egyre nagyobb igényt támasztanak a szülők az iskolai idegen nyelv oktatása iránt,

- nő az informatika jelentősége az ember életében, az információszerzésében,
- a gazdaságnak egyre nagyobb szüksége van a természettudományi ismeretekkel rendelkező munkavállalókra,
- az iskolának egyre jobban figyelembe kell venni, hogy a gyerekek különböző kulturális körülmények közül, különböző felkészültségekkel magatartás és viselkedéskultúrával érkeznek az iskolába,
- vészt jelentőségéből a tantárgyközpontúság,
- nagy hangsúly helyeződik a kompetencia alapú oktatásra,
- folyamatosan bevezetésre kerül a szakképzésben a duális képzés,
- a pedagógus mindennapi eszközévé válik/vált az info - kommunikációs technikák és technológiák alkalmazása az oktatásban,
- folyamatosan változik a tananyag struktúrája,
- a pedagógiai munka alapkövetelményévé válik a magas szintű szaktárgyi tudás, a korszerű pedagógiai – pszichológiai ismeretek birtoklása, a módszertani gazdagságra és a kreativitásra való hajlam,
- egyre gyakrabban kerül sor tanórai és tanórán kívüli differenciált foglalkozásokra, amelyek tartalma egyre inkább a tanulók egyéni érdeklődését követi.

Ugyanakkor azt is meg kell állapítani, hogy a hagyományos pedagógiának alig van eszköze ma a sajátos nevelési igényű gyerekek és a tehetségesek együttnevelésére, oktatására, a velük való képességüknek megfelelő foglalkoztatásra. Ők egy speciális, ha tetszik, egyedi rendszerbe szervezett pedagógiai eljárásokat igényelnek. Ezen elvárásoknak ma csak leginkább hálózati program/programok kidolgozásával, és a szakemberek képzésével, továbbképzésével, átképzésével, foglalkoztatásával lehet eleget tenni.

A tehetségek fejlesztésében első helyen kell, hogy álljon a különböző kognitív folyamatok megismerése, az egyén saját hatékony gondolkodási módjainak azonosítása. A tehetségekkel való intenzívebb foglalkozás igénye is egyre erőteljesebben jelentkezik napjainkban, ezért vált a tehetséggondozás kiemelt fontosságú kérdéssé köznevelésünk rendszerében. Elkerülhetetlenné vált tehát a tehetséggondozásnak a mindennapi oktatásba, képzésbe, továbbképzésbe történő gyökeres beépítése, a tehetségesekkel való foglalkozás intenzívebbé és hatékonyabbá tétele, a fiatalok képességeiknek, felkészültségüknek megfelelő „hasznosítása” az élet minden területén.

Szakképzett ember a tehetséggondozó munkához

A tehetségek gondozásához (a tehetséges egyéneken túl) erre a szakterületre felkészült pedagógusokra, szakemberekre van szükség. Teljesen hiábavaló kiválogatni a kiemelkedő képességű gyerekeket, ha nem tudunk számukra megfelelő programot indítani, megfelelő szakemberekkel (Sarka 2014).

Az első lépés az iskolákban az alkalmas szakemberekből álló, hatékony tehetséggondozó team összeállítása. A szakembereknek elegendő tapasztalattal, rugalmas gondolkodással és személyiségjegyekkel kell rendelkezniük, de az elegendő energia, motiváció is alapvető követelmény, mivel a tehetséges gyerekekkel való foglalkozás igen megerőltető, bár sok izgalmat és szépséget adó munka. Ismerniük kell a tehetséggondozás alapjait, felkészült tehetségkoordinátoroknak kell lenniük (Mező, 2012). Ajánlott irodalmak számukra: Balogh, Mező és Kormos, 2010; Balogh, 2004a,b; Mező, 2011, 2012; Mező K., 2015, Cserné, 1994, Czeizel, 1994; Harsányi, 1994; Tóth, 2004.

Miután a tehetséggondozásra létrejött a szakemberekből álló csapat, ki kell alakítani működésének filozófiáját, módszerét és területét. Ezeknek a figyelembevételével kell meghatározni a programban résztvevők körét, és ekkor nyílik lehetőség a kiválogatás/beválogatás kérdésének a tisztázására (Mező, 2012). Természetesen alapvetően

meghatározza a módszereket a rendelkezésre álló anyagi források nagysága is. A tehetségek általában akkor jelennek meg, ha a környezet erre alkalmas háttérrel kínál számukra. Ezért is kell az azonosítást és a gondozást egy folyamatként kezelni, hiszen az azonosítási folyamat legfontosabb tényezője a gondozás. A gyerek csak akkor képes megjeleníteni a képességeit, ha erre lehetőséget és bátorítást kap. Az osztálytermi módszerek, gyakorlatok és tapasztalatok gátolhatják, de ugyanakkor serkenthetik is az egyéni különbségek kibontakozását. A gyerekek megfigyelése azzal a kérdéssel kell, hogy induljon, hogy a környezet maximális lehetőséget nyújt-e az adottságok gyakorlásához.

Az azonosítás „gazdaságos” módja lehet a jelölés, az önjelölés és az értékelő skálák használata. Ezeknek a segítségével még a speciális eljárásokat igénylők is elérhetőek (pl. diszlexiás tehetségesek). Érdemes már előre kidolgozott skálákat adaptálni. A leghatékonyabb eljárás az, ha a személyeket rövid fejlesztő programokba vonja be a szakember, és az ennek során mutatott viselkedés és eredmények alapján dönt a továbblépésről. Ha erre a megoldásra nincs lehetőség, akkor megfelelően kiválasztott tesztekkel, kérdőívekkel, feladatokkal lehet tovább finomítani az azonosítandók körét nem beszélve az egyik legfontosabb módszerről a folyamatos pedagógusi célzott megfigyelésről (vö.: Mező, 2011, 2012; Tóth, 2004)

Mindezeket a lépéseket a teamnek már előre pontosan kidolgozva, és dokumentálva kell megtennie (iratmintákat lásd: Mező, 2012). Nem szerencsés, ha ötletszerűen alkalmaznak itt-ott fellelt eljárásokat, mert ezek nem biztos, hogy megfelelőek. (validitás, reliabilitás stb.). A beválogatás nem lehet merev, és nem érhet véget egyetlen sorozat után. Egy tehetséggondozó programnak megfelelően átjárhatónak és rugalmasnak kell lennie. Azt, hogy milyen programokkal és módszerekkel lehet egy-egy tehetséges gyerekkel vagy csoporttal foglalkozni, azt olyan tényezők befolyásolhatják, mint például:

- Az érintettek kora;
- érdeklődési körük, speciális területük;
- milyen szinten állnak, mit tudnak, milyen képességekkel rendelkeznek;
- milyen motivációk inspirálják, milyen a feladat iránti elkötelezettségük;
- mit tudok én (a szakember) nyújtani, vagy ki az, aki az adott területen szakmailag kompetens;
- mennyire számíthatok a családi háttér támogatására;
- az egyén énképe és perspektívái;
- milyen segítőkre (csapatra) támaszkodhatom;
- az iskolai, a munkahelyi klíma kedvez-e ilyen munkának;
- milyen feltételrendszer mellett dolgozom (munkahely, könyvtár, laboratórium, egyéb intézményi és technikai háttér, szakemberekkel való együttműködési lehetőségek...);
- mennyi időt és energiát tudok/akarok befektetni ebbe a munkába;
- igénylik-e és elismerik-e valakik ezt az extra teljesítményt.

Helyzetelemzés a stratégia kidolgozásához

Minta

Az elektronikusan kiküldött kérdőívet 158 önálló intézmény kapta meg, mely a többcélú közös igazgatású intézmények intézményegységeikkel, telephelyeikkel együtt 217 helyre jutott el.

A visszaérkezett kérdőívek száma: 39 (24,6%). Megjegyzés: a direkt marketing jellegű kérdőívekre általában 30% körüli válaszadási tendencia tapasztalható. Ha a kérdőívek valóban megérkeztek a célintézményekhez, akkor a relatív alacsony válaszadási tendencia a téma alacsony felhívó jellegére utalhat. Egy hálózati stratégia kialakításakor ez azért lényeges adat, mert jelzi, hogy a „tehetség” téma marketingjére nagyobb figyelmet kell a közeljövőben

fordítani annak érdekében, hogy együttműködő, elkötelezett intézményekből álló, valóban hatékonyan működő tehetségálózat jöhessen létre. A kérdőíveket kitöltő intézmények, személyek lehetnek az úttörői a tehetséggondozó hálózat létrehozásának.

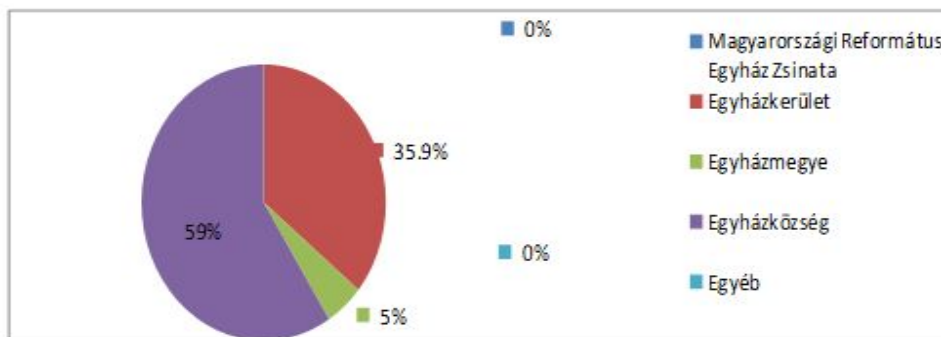
Az intézmények listáját és elérhetőségüket a Református Pedagógiai Intézettől kaptuk meg. Megjegyzés: az intézményi listát áttekintve jellemző, hogy igen kevés a tiszta profilú intézmény – számszerűen: az intézmények közül általános iskolaként 48 (kb. 30%), gimnáziumként 6 (3,7%), és óvodaként 33 (20,8%) működik. Egy intézménytől egy kérdőív kitöltését kértük egyben kérve őket, hogy az adatok a nevelőtestület, ott ahol szükséges a szülői választmány és a diákönkormányzat súlyozott véleményét is takarja. A többcélú és összevont feladatokat ellátó intézményektől annak ellenére, hogy az intézményegységeknek és a telephelyeknek is megküldtük egy (összesített) kitöltött kérdőívet vártunk vissza.

Jellemző az intézményekre hogy közös igazgatású közoktatási intézményként működnek (több intézménytípus egy intézményként egy igazgatás alatt) és széles életkoron át (egy intézményen belül) biztosítják a fiatalok nevelését és oktatását. Különösen jó lehetőség ez arra, hogy a tehetséges fiataloknak biztosított legyen továbbtanulásuk, tehetséggondozásuk továbbvitele.

A kérdőívet visszaküldő intézmények fenntartói (1. ábra):

- Magyarországi Református Egyház Zsinata: az országos hatókörű intézmények fenntartója.
- Egyházkerület: elsősorban középfokú és több célú nevelési és oktatási intézmények fenntartója.
- Egyházmegye: kevés intézményt tart fenn.
- Egyházközség: leginkább óvodákat és általános iskolákat tartanak fenn.

1. ábra: A kérdőívet visszaküldött intézmények megoszlása fenntartók szerint (forrás: a Szerzők)

Módszer

A Magyarországi Református Egyház tehetséggondozó stratégiájának kidolgozása érdekében önkitöltős kérdőívvel (elektronikus, internetes felületen kitöltendő) fordultunk a jelenlegi helyzet felmérése érdekében az egyház fenntartásában működő nevelési és oktatási intézmények vezetőihez. A kérdőívben kíváncsiak voltunk a statisztikai és nyilvántartási adatok mellett az alábbiakra:

- A Tehetségpontok feladataira.
- Hogyan jelenik meg a tehetséggondozás az intézmények pedagógiai/nevelési programjában.

- Milyenek a pedagógusok tehetség témájú képzettségei és végzettségei.
- Melyek az intézményi tehetséggondozás területei? Milyen módszereket alkalmaznak az azonosításhoz és melyek a tehetségsegítés formái az intézményekben?
- Szerettük volna számba venni ismerik e, hogyan látják a pedagógusok a szülők és a fiatalok az állami és az egyházi oktatásirányítás intézkedéseit, benne a tehetségekről való gondoskodást, illetve milyen elvárásaik vannak fenntartóval intézményvezetőkkel szemben.
- Kíváncsiak voltunk arra hogyan látják a pedagógusok a református tehetséggondozás erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit és veszélyeit.
- Szerettük volna megismerni a kollégák véleményét arról, hogy mennyire tartják szükségesnek egy komplex tehetséggondozó hálózat kiépítését, hogyan képzelik el struktúráját, annak elemeit, és ezek megvalósításához milyen erőforrásokra lenne szükség.

Eredmények

A Tehetségpontok száma: 26 regisztrált, 1 akkreditált, 39 akkreditált kiváló Tehetségpont, összesen tehát 66 intézmény működik Tehetségpontként (az adatokat a Magyar Tehetséggondozó Szervezetek Szövetségétől szolgáltatta). Az intézmények 41%-ában működnek valamilyen szinten Tehetségpontok.

Az akkreditált kiváló tehetségpontokat folyamatosan segítjük abban, hogy a továbbiakban is teljesíthessék a kiválósági követelményeket az újabb akkreditációk során, s mentor intézményként vegyenek részt a hálózatfejlesztésben. Az egy akkreditált tehetségpont most mérettetett meg és az előzetes információink szerint teljesítette a kiválósági követelményeket. A regisztrált tehetségpontok a napokban esnek át az akkreditáción. A tehetségponttá válást nem tervező intézmények esetében a vezetőséggel történő személyes konzultáció során szeretnénk megtudni, hogy milyen objektív/szubjektív okai vannak a jelzett szándéknak. Sajnos az akkreditációval járó nehézségeket kevesen vállalják. Megelégednek a regisztrációval. A kérdőív bemérése során felkeresett intézmények pedagógusai nem látják jelenleg az akkreditációnak a kézzelfogható hasznát és a pedagógusok nagy leterhelésük miatt – mivel előnyökkel alig jár az akkreditáció – maradó energiájukat inkább a gyerekekkel való közvetlen foglalkozásokra fordítják.

Tehetségpontok legfontosabb feladataiknak tartják:

- Tehetségazonosítás, tehetséggondozás, tehetség-tanácsadás, tehetséggondozó műhelyek működtetése, a tehetségeknek megfelelő oktatás megvalósítása,
- segíteni a pedagógusokat a tehetségek időben történő felismerésében, fejlesztésében,
- konkrét tehetséggondozó programok kidolgozása és bevezetése, annak érdekében, hogy a tanulónknak adjon lehetőséget személyes képességei kibontakozásához,
- biztosítsa a programok megvalósításának anyagi forrásait,
- a tehetséges tanulók egyéni haladásának, tudományos előmenetelének támogatása, a különböző területeken kiemelkedő tanulmányi eredményeket mutató tanulók célirányos fejlesztése, felkészítése tehetséggondozó versenyekre,
- a társadalom bármely szegmenséből érkező, valamely területen kiemelkedő teljesítményű diákok kapjanak segítséget nevelőiktől, hogy képességeiket a lehető legnagyobb mértékben kibontakoztathassák,
- támogatni a pedagógusok tehetségtémájú képzését, továbbképzését, más tehetségpontokkal való együttműködését,
- megfigyelési szempontok, kérdőívek, tesztek kidolgozása/biztosítása azonosításhoz és eredményméréshez,

- a szülői házzal való szoros kapcsolat és együttműködés megvalósítása,
- tehetséggondozó táborok szervezése egy tehetséggondozó program befejezéseként.

Tehetségsegítő Tanácsok: a stratégia készítés előtti időpontban 1 Tehetségsegítő Tanács működött a Tiszáninneni Református Egyházkerület területén a Felső- magyarországi Református Intézmények Tehetségsegítő Tanácsa mely Kassán 2013 decemberében alakult meg. A programkészítés időpontjában bővült e tanács taglétszáma. Az Egyházi Intézmények Tehetségsegítő Tanácsához (Miskolcon alakult meg), csatlakozott több B–A–Z megyei református fenntartású intézmény még 2012.-ben. A projekt megvalósítása során megalakultak a többi egyházkerületekben is a Tehetségsegítő Tanácsok, amelyek munkáját az országos szinten létrejött Református Tehetségsegítő Tanács fogja össze és koordinálja (vö.: 1. táblázat). Egy országos szintű és négy egyházkerületi szintű Tehetségsegítő Tanács segíti a jövőben a Tehetségpontok és az intézmények tehetséggazonosító és gondozó munkáját.

1. táblázat: A Tehetségsegítő Tanácsbeli tagság (forrás: a Szerzők)

Az intézmény tehetségsegítő Tanácsbeli tagsága	N	%
Intézményünk nem tagja Tehetségsegítő Tanácsnak, s nem is tervezzük, hogy az	11	28.2
Intézményünk nem tagja Tehetségsegítő Tanácsnak, de tervezzük, hogy az legyen.	16	40.0
Intézményünk tagja valamely Tehetségsegítő Tanácsnak.	12	31.8
<i>Összesen</i>	39	<i>100.0</i>

Tehetséggondozás az intézmények Pedagógiai/Nevelési programjában. A köznevelési törvény előírásainak az intézmények eleget tettek: A nevelő és oktató munka az óvodában, az iskolában, a kollégiumban pedagógiai program szerint folyik. A pedagógiai programot a nevelőtestület fogadta el és az intézményvezető hagyta jóvá. A pedagógiai program azon rendelkezéseinek érvénybelépéséhez, amelyekből a fenntartóra többletkötelezettség hárult, a fenntartó egyetértése, vagy a szükséges módosítás megtörtént. Valamennyi intézmény érvényes pedagógiai programmal rendelkezik, melyet az intézmények saját honlapjukon nyilvánosságra hoztak. Az iskolák a pedagógiai programjuk részeként, a kiadott (központi) kerettanterveket alkalmazzák, helyi tantervként. A kollégium az érdekelt iskola/iskolák pedagógiai programját figyelembe véve készítette el a pedagógiai programját. Ott ahol közös igazgatású intézményként működnek a kollégiumok ott egy pedagógiai program készült.

Az általános művelődési központban működő nevelési-oktatási intézmények pedagógiai programja része a nem köznevelési feladatot ellátó intézményegység tevékenységét is meghatározó pedagógiai-művelődési programnak. A pedagógiai - művelődési program biztosítja a köznevelési és a nem köznevelési közfeladatok egységes elvek szerinti megvalósítását.

A tehetséggondozás megjelenése az intézményi Nevelési Programokban. Többen jelezték, hogy sajnálják, hogy az új köznevelési törvényben meghatározottak alapján nem kapott önálló fejezetet a tehetséggondozás, hanem integráltan szerepel a nevelési program különleges bánásmódot igénylő gyerekek nevelése című fejezetben. Több iskola azonban meghagyta a fejezeten belül önálló alfejezatként ezt a területet. Minden intézmény nagy hangsúlyt fektet a tehetségek azonosítására és fejlesztésére, de több helyen olvashatjuk, hogy a tehetségfejlesztés/gondozás kimerül az iskolai szakkörökben a versenyekre való felkészítésben és a versenyeztetésben. Az intézmények több mint 80%.-a (Pedagógiai

programok áttekintése, beérkezett kérdőívek adatai) a Renzulli – Mönk modellt és tehetségfogalmat alkalmazza. Vannak olyan intézmények is, amelyek önálló komplex intézményi szintű tehetséggondozó programot dolgoztak ki és a pedagógusaikat testületileg képezték ki erre a feladatra akkreditált PAT képzés keretében. (Lévay Gimnázium Miskolc)

Minden intézmény programjában kiemelt szerepet kap a tehetségesek minél korábbi felismerése, felismert tehetségek motiválása, képességeik minél teljesebb kibontakoztatása.

A tehetséggondozás feladatainak megvalósítása az iskolákban differenciálással és egyéni tehetség-gondozással történik.

Kiemelten foglalkoznak a tehetséges tanulók versenyekre, vetélkedőkre, OKTV, TDK fellépésekre való felkészítésével, kiállítási anyagok készítésével a különféle iskolán belüli és iskolán kívüli rendezvényekre.

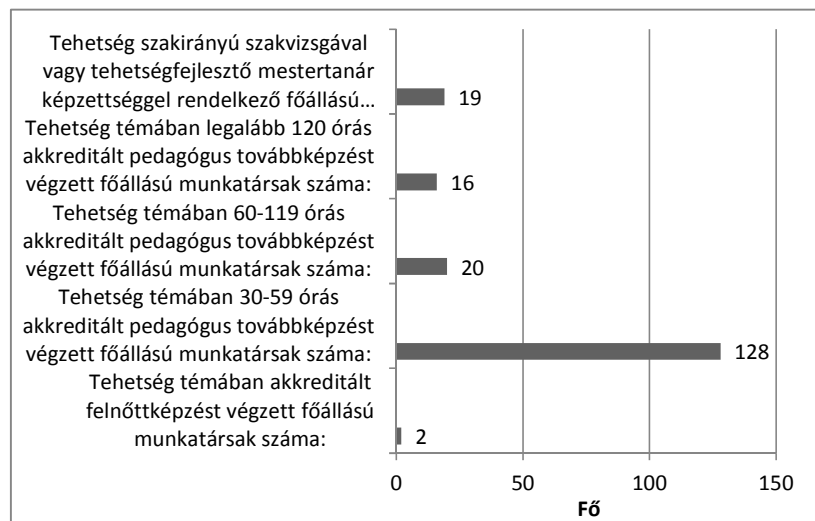
Több programban hangsúlyt kap a személyre szabott egyéni bánásmód és gazdagító programok kidolgozása és megvalósítása, szakkörök szervezése.

Szinte minden programban szó esik a keresztyén értékrend közvetítéséről, református gyökerek erősítéséről, reményteljes jövőkép kialakításáról, a magyarságtudat erősítéséről, a gyermekek képességeinek feltárásáról és intenzív fejlesztéséről a leghatékonyabb, legkorszerűbb módszerek, eszközök alkalmazásával.

A tehetséggondozás személyi feltételei a református nevelési/oktatási intézményekben. Sajnos a visszaérkezett kérdőívek alapján teljes képet nem tudunk adni. Az alábbi adatok csak a visszaérkezett kérdőívek adataira korlátozódnak.

A válaszadó intézményekben összesen 185 fő azoknak a kollégáknak a száma, akik valamilyen formában tehetség témájú továbbképzésben részesültek (2. ábra). Legnagyobb létszámban (128 fő) a 30-59 órás akkreditált pedagógus továbbképzésen vettek részt. Ennél nagyobb óraszámúban pedig 55 kolléga részesült tehetség témájú akkreditált pedagógus továbbképzésben, illetve szakvizsga programban, tehetségfejlesztő mestertanár képzésben. Noha e 128 fő összességében kevés a hálózat potenciálisan bevonható intézményeinek nevelői létszámához képest, azonban mégis elegendőek lehetnek ahhoz, hogy a hálózat úttörő, alapító tagjaiként lehessen rájuk építeni.

2. ábra: A tehetséggondozás személyi feltételeinek alakulása (forrás: a Szerzők)

A fenti kimutatásból is látható hogy van pótolni való abban, hogy az intézményekben szakképzett erre a területre felkészített pedagógusok végezzék tehetségfelismerő és fejlesztő munkájukat. Az első lépésben a 10 – 15 órás FAT képzéseket javaslom, (az alapfogalmak tisztázása érdekében) majd legalább 30 órás akkreditált PAT képzések valósuljanak meg. Jó lenne országos szinten egyházkerületenként megszervezni a Tehetségkoordinátorok 30 órás akkreditált képzését a Tehetségsegítő Tanácsok a Tehetség Központok valamint a Pedagógiai Szakszolgálatok munkatársainak. Szintén fontos feladat lenne, hogy a többcélú nevelési oktatási intézmények szakembereiket beiskolázzák tehetségfejlesztési szakirányú – kétéves - szakvizsgás képzésekre.

Tehetséggondozás a református intézményekben – az intézményi tehetséggondozás területei (vö. 2. táblázat). Az intézmények nagy része a tehetséggondozást szakköri foglalkozások, két tanítási nyelvű képzések, tagozatos osztályok és tanulmányi versenyek keretében képzelik el.

2. táblázat: Intézményi tehetséggondozás tehetségterületei a kérdőívet kitöltő intézményekben (forrás: a Szerzők)

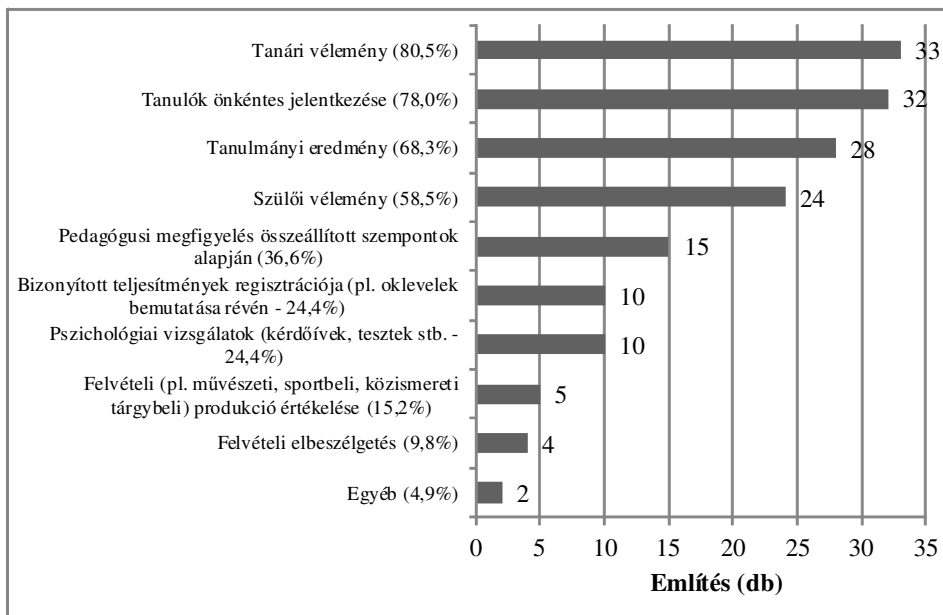
Tehetségterület	N	%*
Matematikai-logikai (pl. matematika, tanulásmódszertan, kreativitás, intellektuális	34	82.9
Természeti (pl. erdei óvoda/iskola, természetjáró kör, tankert stb.)	20	48.8
Nyelvi (pl. anyanyelvi és idegen nyelvi foglalkozások)	25	61
Zenei (pl. ének és hangszeres zenei fejlesztés)	25	61
Vizuális-térbeli (pl. képzőművészet, népi kismesterségek)	16	39
Testi-kinesztetikus (pl. sport, tánc)	24	58.5
Intrapersonális (pl. önismereti kör)	4	9.8
Interperszonális (pl. kommunikáció, illem-etikett-protokoll stb.)	10	24.4

*Tekintve, hogy egy intézmény több tehetségterületet is megjelölhetett, ennek az oszlopnak az összege nagyobb 100%-nál.

A Tehetségpontok egyértelműen a Gardnerei tehetségterületeket jelölték meg. Kiemelkedő a matematikai – logikai, a nyelvi, a zenei valamint a testi - kinesztetikus területen folyó tehetséggondozás. A tehetségfogalomként sokan a Renzulli – Mönks modellt használják. (Ez összhangban van a nemzeti köznevelésről szóló törvény tehetségképével, a kiemelten tehetséges tanuló meghatározásával.) Tehetséggondozó munkájukat is e köré igyekeznek szervezni. A művészeti és sport képzést folytató intézmények magukat tehetséggondozó intézményként is azonosították.

A tehetségazonosításhoz alkalmazott módszerek. A legtöbb intézmény az önkéntes jelentkezést, a tanári véleményt és a tanulmányi munkában elért jó eredményeket jelölte meg (3. ábra). A pedagógusi megfigyelések is a módszerek között van, de sajnos konkrét előre összeállított megfigyelési szempontokkal alig rendelkeznek az intézmények. Vannak, akik a felvételi elbeszélgetésben, vannak, akik a mérésekben és vannak, akik a tesztekben látják legeredményesebbnek az azonosítást. A tapasztalat az volt, hogy szinte minden intézmény több módszert is megjelölt az azonosításra. Jól látják tehát azt az intézmények, hogy minél több információt szereznek tanítványaikról annál biztosabb lesz az azonosítás.

3. ábra: Tehetségazonosítási módszerek gyakorisága (forrás: a Szerzők)

Az intézményi tehetségsegítés formái. Általában a tanórai differenciált feladatok adásában, tanórán kívüli foglalkozások, a szakköri munkában jelölik meg a segítés formáit. A tehetségpontoknál már megjelenik az egyéni és csoportos mentorálás, az NTP pályázatot megvalósítóknál pedig a tehetséggondozó hétvégék. Valószínű, hogy a központilag szervezett tehetséggondozó táborok sok iskolát és fiataalt értek el az elmúlt években ezért is jelölhették meg többen ezt a formát.

A tehetségsegítés jellege. A gyorsítás a középiskolákban az előre hozott érettségi formájában érhető tetten. Kiemelt szerepet kap a gazdagítás és a tanulmányi versenyekre való felkészítés az OKTV a TDK az azokon való részvétel. Néhány középiskolában és a felsőoktatásban találkoztunk a mentorállással és még kevesebb helyen van ösztöndíj a tehetségesek számára (4. ábra).

A Református Egyház intézkedései az elmúlt öt évben a tehetséggondozás terén (ahogyan a pedagógusok látják):

- Versenyek szervezése, azok áttekinthetővé tétele, a versenyfelhívások időben való megjelentetése,
- a Tehetségpontok és a Tehetségsegítő Tanács megalakításának támogatása,
- a Felső-magyarországi Pedagógiai Műhely megalakítása és működtetése,
- a pedagógusok támogatása tehetségtémájú továbbképzéseken való részvételhez,
- információáramlás biztosítása, a jó gyakorlatok megismerésének segítése,
- a Református Pedagógiai Intézet segítő és koordináló szerepe, verseny és továbbképzési programjai,
- nyári Talentum tábor működtetése,
- kapcsolatépítés, együttműködés, tehetségnapok és kerekasztal beszélgetések szervezése, jó gyakorlatok átadása,
- új verseny indítása bibliaismeret címmel,
- a Nyilas Misi ösztöndíjprogram elindítása.

4. ábra: A tehetségsegítési formák gyakorisága (forrás: a Szerzők)

A református intézményekben az elmúlt öt évben meghozott intézkedések a tehetséggondozás terén (ahogyan a pedagógusok látják):

- pályázatokon való részvétel és a pályázáshoz szükséges önrész biztosítása,
- tehetséggondozó programok kidolgozásának támogatása,
- szakkörök indítása,
- Tehetségpontok létrehozása,
- Tehetségsegítő Tanácsokhoz való csatlakozás,
- tehetséggondozó tanulmányi versenyekre, OKTV-re és TDK-ra való felkészítés az azokon való részvétel támogatása,
- mentor program kidolgozása és megvalósítása az iskolában,
- tanári továbbképzések támogatása,
- segítségadás más tehetségpontok létrejöttéhez a hálózatosodás érdekében,
- tehetségfejlesztés, tehetséggondozás segítése a tanórán kívüli fejlesztő foglalkozásokon.

A Magyarországi Református Egyház tehetséggondozással kapcsolatos történelmi gyökereinek megjelenése az intézményekben (az intézmények nevelőmunkájában):

- Szinte valamennyi intézmény megjelölte a keresztyén szellemű nevelést. Az iskolát keresztyén közösségnek tartják.
- Az emberi élet zsinórmértéke a Szentírás.
- A református intézmények által szervezett nagy múltú versenyeken való részvétel, örökségünk gondozásaként szervezendő énekverseny.
- Az Úrtól kapott talentumokkal való élés.
- Partikula rendszer, önképzőkörök, színjátszó kör, versírás, könyvkiadás.
- Cötus: a kisebb és nagyobb diákok közös tanulása.
- A szociálisan hátrányos helyzetű családok tehetséges gyerekeinek segítése.
- Az iskolai kórusok, diákszínpadok fellépése egyházi ünnepeken, történelmi megemlékezéseken, rendezvényeken.
- Az anyanyelv és a népi kultúra megbecsülése.
- Önálló logikus gondolkodásra nevelés.
- A valódi emberi értékek felismerése és tisztelete.
- Felkelteni a gyerekek tudásvágyát, megalapozni a magas szintű önművelési igényüket.

A pedagógusok tehetséggondozással kapcsolatos elvárásai az állami oktatásirányítással szemben:

- Országos szintű versenyek szervezése, az azokon való részvétel támogatása,
- stabil kiszámítható és folyamatos finanszírozás megteremtése,
- megfelelő óraszám biztosítása tehetséggondozásra a kötelező óraszámokon belül,
- a tehetséggondozást is segítő tanulmányi kirándulások ingyenessé tétele,
- a versenyen résztvevő gyerekek jutalmazásának és a pedagógusok elismerésének a megvalósítása,
- a Tehetségpontok és Tehetségsegítő Tanácsok működésének anyagi támogatása,
- tehetségesek részére iskolák alapítása,
- a felsőoktatásba is épüljön be a tehetséggondozás,
- hosszú távú állami tehetséggondozó program működtetése óvodától a felsőoktatási intézményekig,
- képzési lehetőségek biztosítása, a pedagógusok munkájának elismerése.

A pedagógusok tehetséggondozással kapcsolatos elvárásai a Magyarországi Református Egyházzal szemben:

- Lehetőségek és a tehetséggondozáshoz való hozzáférés biztosítása valamennyi intézményben.
- Az intézmények éves költségvetésében elkülönített keret biztosítása a tehetségek gondozására. (a foglalkozásokhoz szükséges kiadások, anyagok, eszközök, egyéb költségek)
- A tehetséggondozó koordinátori megbízás létrehozása az intézményekben.
- Az egyházi intézmények közötti versenyek teljes körű támogatása (a verseny mellett az odautazást, ellátást is támogassa)
- Támogassa a tanulók kirándulását, ha annak célja tanulmányi jellegű, vagy tehetségfejlesztő.
- Tehetségeket Segítő Központ létrehozása egyházkerületenként.
- Tehetségeseknek megfelelő iskola szervezése egyházkerületenként.
- Megfelelő óraszám biztosítása pedagógusoknak tehetséggondozásra a kötelező óraszámokon belül.
- Hosszú távú koncepció megalkotása és megvalósulásának támogatása. Egységes keret kialakítása a tehetséggondozás segítésére.
- Jó gyakorlatok adatbázisának létrehozása, a jó gyakorlatok átvételének szorgalmazása.

A pedagógusok tehetséggondozással kapcsolatos elvárásai az intézményvezetőkkel szemben

- Tehetségtémájú képzéseken való részvétel biztosítása,
- több szülő – gyerek – pedagógus együttes tevékenység szervezése,
- biztosítsák a tehetséggondozáshoz szükséges erőforrásokat, szakkönyveket, anyagiakat,
- tehetségeket felkutató és fejlesztő komplex rendszer kidolgozása az intézményben,
- az intézményi tehetségpont érdekeinek képviselése a Református Egyházban,
- források és kapcsolatok felkutatása az eredményes tehetséggondozói munkához, (innovatív menedzser szemléletmód)
- tehetséggondozó foglalkozásokhoz megtartásához szükséges óraszámok és egyéb feltételek biztosítása,

- a tehetséggondozás formáinak és színtereinek erőteljes támogatása,
- a tehetséges tanulók munkájának elismerése, jutalmazása,
- a pedagógusok szakmai munkájának elismerése, jutalmazása.

A szülők tehetséggondozással kapcsolatos elvárásai az intézményekkel szemben

- Tehetséggondozással kapcsolatos pályázatok kihasználása,
- a család és az iskola kapcsolatának erősítése,
- az iskola ismerje fel a gyerek tehetségét, adjon teret annak kibontakoztatásához, hogy találja meg a helyét a gyermek a társadalomban, a világban,
- széles és színes paletta kínálat megteremtése a gyermekekben szunnyadó tehetség korai felismerése és gondozása céljából, hogy legyen lehetőség a tehetség széleskörű kibontakoztatására,
- tájékoztassa az iskola folyamatosan a szülőt gyermeke előrehaladásáról,
- olyan komplex programok szervezése, ahol óvodások, iskolások, szüleikkel együtt vesznek részt,
- „Egyénre szabott figyelem, egyénre szabott nevelő-oktató program, élményt adó, motivációt fenntartó foglalkozások szervezése,” támogatás, odafigyelés, eredményesség, ingyenesség,
- biztosítsák az anyagokat és eszközöket az iskolák a tehetségekkel való foglalkozáshoz,
- közös tehetséggondozó programok szervezése a családok bevonásával,
- tehetséggondozó szabadidős iskolai programok, tehetséggondozó nyári táborok szervezése.

A tanulók tehetséggondozással kapcsolatos elvárásai az intézményekkel szemben

- Gyerekeket érdeklő érdekes programok szervezése,
- nevelői példamutatás,
- nagyon sokféle lehetőség biztosítása – térítésmentesen – a délutáni szabadidő eltöltéséhez,
- egyénre szabott figyelem, egyénre szabott program, élményt adó foglalkozások,
- széles körű választási lehetőség a programok között,
- a délutáni foglalkozások önkéntesek, érdekesek, figyelemfelkeltőek legyenek, lehetőleg kiscsoportban és több külső helyszíneken, terepen,
- tanulmányi és sportversenyeken való tanulói részvétel lehetőségének megteremtése és anyagi támogatása, a versenyeken való részvétel elismerése,
- tehetséggondozó nyári táborok. szervezése,
- a programok ingyenességének biztosítása,
- személyes kapcsolattartás, tanácsadás biztosítása minden gyereknek.

Hogyan látják a pedagógusok a munkaerőpiac illetve a magasabb iskolafok elvárásait az intézményi tehetséggondozással kapcsolatban.

- Legyen iskola a tehetségesek gondozására.
- Biztosított legyen tehetségüknek megfelelő továbbtanulás.
- Gyakorlatban alkalmazható ismeretek bővítése, a termelőmunka megismertetése a fiatalokkal.
- Tudjunk róla, hogy ő tehetséges valamiben, tegyünk meg mindent a fejlesztése érdekében, hogy szakmailag, emberileg biztos alappal induljon a jövője felé.
- Legyen képes önállóan megoldani egy adott problémát, legyen kreatív munkaerő, értékekkel bíró és ahhoz ragaszkodó emberek.

- Legyenek motiváltak, törekedjenek arra, hogy képességeiknek megfelelően a legjobban szerepeljenek.
- A munkahelyek önálló, alkotásra kész, kreatív és kellő kritikai gondolkodással rendelkező jó kommunikációs képességekkel rendelkező fiatalokra vágnak.
- A tehetséggondozás ügyét egységes rendszerben kellene kezelni oly módon, hogy az iskolafokozatokban jól körülhatárolható programok legyenek, melyek egymásra épülnek, egymást kiegészítik. A diákok találják meg a helyüket a tehetséggondozás területein mind az oktatásban, mind a munkaerőpiacon.
- Tudjon önállóan ismeretet szerezni, kutasson, elmélyüljön, képes legyen környezetével innovatív módon együtt működni, képes legyen önálló produktumok létrehozására.
- Rendelkezzen alkalmazható tudással, kellő felkészültséggel, megfelelő önismerettel, a problémamegoldás képességével, logikus gondolkodással, legyen megfelelő idegen-nyelv ismerete.

Konklúziók, javaslatok

Jelen tanulmányban közölt felmérés eredményei alapján az alábbi javaslatokat fogalmazhatjuk meg az intézményfenntartók, intézményvezetők felé egy Református Tehetségstratégia szempontjából.

Javaslatok intézményfenntartóknak:

- Eszközök biztosítása tehetséggondozói munkákhoz a gyerekekkel való egyéni foglalkozáshoz,
- tehetségek továbbtanulásának segítése, továbbtanulási útjának védelme,
- a tehetségekkel való foglalkozás legyen a kötelező óra része,
- vállaljon közvetítő, koordináló szerepet a közoktatási/köznevelési és felsőoktatási programok összehangolásában, koordinálja és támogassa annak kidolgozását,
- adjon iránymutatás egy egységes elvárás rendszer kialakítására, a koordináció és az együttműködés biztosításához,
- teremtsen meg a lehetőséget a kiscsoportokban való foglalkozásnak, szakkörök indításának, a foglalkozásokhoz szükséges anyagiaknak és a technikai eszközöknek,
- térképezze fel a tehetséggondozó programokat az egyházi intézményekben, hozzon létre adatbázist a tehetséggondozó jó gyakorlatok összegyűjtésével kidolgoztatásával és közkinccsé tételével,
- támogassa szakmailag és anyagiilag a Tehetségpontokat és a Tehetségsegítő Tanácsokat,
- a kiemelkedő tanári teljesítmények elismerése pedagógus díj, kitüntetés adományozása,
- tehetséggondozó táborok szervezése és anyagi támogatása.

Javaslatok intézmények vezetőinek

- Eszközök biztosítása,
- helyi továbbképzések szervezése, ha lehet egyszerre az egész testületnek, a képzéshez szükséges szakkönyvek biztosítása,
- együttműködés más intézményekkel, egymás jó gyakorlatának megismerése, átvétele,
- közös szakmai tehetséggondozást megvitató megbeszélések szervezése,
- támogassák egy tehetségkereső és fejlesztő intézményi tehetséggondozó program kidolgozását,
- támogassák gazdagító programok és egyéni fejlesztési tervek kidolgozását és megvalósítását a pedagógusok kötelező munkaidejében,

- források és kapcsolatok kialakítása és felkutatása a tehetséggondozói munkákhoz,
- PR és marketing tevékenység az iskolai tehetséggondozó programok megismertetése és anyagi finanszírozása érdekében,
- keresse a lehetőségeket a tehetségsegítés megvalósítására, éljen a pályázati lehetőségekkel, ismerje és elismerje a pedagógusok e téren nyújtott erőfeszítéseit,
- szorgalmazza a Tehetségponttá válást és a Tehetségsegítő Tanácshoz való csatlakozást.

Itt célszerű összefoglalni a református tehetséggondozás erősségeit, gyengeségeit, lehetőségeit és veszélyeit a vizsgálat eredményei (illetve: a válaszokat beküldő intézmények, s pedagógusaik szerint). A 3. táblázat foglalja össze az ezzel kapcsolatos SWOT analízis eredményeit.

3. táblázat: a Református tehetséggondozás SWOT analízise (forrás: a Szervezők)

Erősségek: <ul style="list-style-type: none"> - a református kollégiumok történelmi hagyományai, - a pedagógusok hozzáállása, segítőkészsége, - a keresztény értékrend, a vallásos erkölcsi nevelés, - képzésekhez való egyenlő hozzáférés, - a gyermekközpontúság, - magas színvonalú munka, - a támogató vezetés, - a közösség összetartó ereje, - jól kiépített iskolarendszer, jó információáramlás, együttműködés, - nyitottság a tehetségek felé, - tehetséggondozó versenyrendszer. 	Lehetőségek: <ul style="list-style-type: none"> - támogató szülői háttér, - az egyház tehetséggondozó hagyományai irányt adnak a tehetséggondozásnak, - elkötelezett felkészült pedagógusok, - az iskolák közötti együttműködések, - az azonos keresztény nevelési elvek, - elektronikus elérhetőségek, - nyitott intézményrendszer, - keresztény értékrend iránt elkötelezett szülők és pedagógusok, - a szülők részére vonzó iskolahálózat, - tehetségesek nyomon követése az iskolai hálózati rendszerben.
Gyengeségek: <ul style="list-style-type: none"> - eszközhiány, - anyagiak szűkössége, - földrajzilag távollévő iskolák, - nincs még kiépült tehetséggondozó iskolai rendszer, - szakkönyv és szakfolyóirat hiánya, - nem mindig ismerjük fel időben a tehetséget, - kevés a szakmai konzultációs lehetőség a szakemberekkel, - túlterheltek a pedagógusok, - hiányoznak az azonosítás kidolgozott eszközei az iskolákban, - nem épülnek egymásra az iskolai tehetséggondozó programok. 	Veszélyek: <ul style="list-style-type: none"> - egyes szülők nem megfelelő hozzáállása, - nem sikerült megfelelően a gyerek beiskolázása, - az anyagi nehézségek hátráltatják a fejlesztést, - demográfiai tényezők, kistéleplések elnéptelenedése, - nyomon követési rendszer hiánya, - a globalizáció és a migráció növekedése, - az állam túlzott befolyása az iskolarendszerre, - a szekularizáció erősödése, - 4 és 6. osztály után sok jó képességűek elhagyja a rendszert, - tanárok túlterheltsége.

A stratégia célrendszer elemeire tett intézményi javaslatok alapját a református egyház és az iskolák jövőképében látják. Fő cél legyen egy református tehetséggondozó hálózat kialakítása és működtetése, melynek elemeire az alábbi javaslatok érkeztek:

- Problémák és eredmények számbavétele,

- a szükségletek feltárása,
- a megfelelő szintű elméleti és gyakorlati felkészítés,
- új módszerek és eszközök megismertetése és későbbi alkalmazása,
- egy komplex tehetséggondozó hálózat elemeinek meghatározása a hálózat létrehozása, szervezeti kereteinek és erőforrásainak megteremtése,
- erőforrásokkal való helyes gazdálkodás,
- az intézmények közötti együttműködések biztosítása,
- egy tehetséggondozó jó gyakorlatot/gyakorlatokat felölelő adatbázis létrehozása,
- Tehetséggondozó Központok létrehozása,
- jó gyakorlatok közzététele,
- szakmai konzultációk, tanulmányi versenyek és szaktárgyi konferenciák szervezése,

Összefoglalva: cél legyen „*egy olyan Tehetség hálózat kialakítása melyben: az információk szabadon és gyorsan áramlanak, a megfelelő szakemberek elérhetők az intézmények számára, akik segítségével intézményi tehetség stratégiák dolgozhatók ki, a tehetségek nyomon követhetők, a tehetség területek jelen vannak és a megfelelő szakmai terület együtt gondolkodhat*” írja a kérdőívre adott válaszában az egyik iskola.

A fentiekben bemutatott mérési adatokat és a pedagógusok által megfogalmazott javaslatokat a szakemberek a stratégia egyes elemeinek kidolgozása, összeállítása során „kötelezőként” vették figyelembe.

Irodalom:

- Balogh László, Mező Ferenc és Kormos Dénes (2010): *Fogalomtár a Tehetségpontok számára (Géniusz könyvek 20.)*. Magyar Tehetségsegítő Szervezetek Szövetsége, Budapest.
- Balogh László (2004a): *Iskolai tehetséggondozás*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Balogh László (Szerk.)(2004b): *15 év a tehetségekért: Elmélet és gyakorlat*. Debreceni Egyetem Pedagógiai, Pszichológiai Tanszék, Debrecen.
- Cserné Adermann Gizella (1994): *Kutatásmódszertan JPTE Távoktatási Központ*, Pécs.
- Czeizel Endre (1994): *Az érték – még mindig – bennünk van*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Dávid Imre, Bóta Margit és Páskuné Kiss Judit (2002) *Tehetségkutatás*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Harsányi István (1994): *Tehetségvédelem*. Magyar Tehetséggondozó Társaság, Budapest
- Mező Ferenc (Szerk.)(2012): *Tehetségkoordinátorok kézikönyve*. K+F Stúdió Kft., Debrecen.
- Mező Ferenc (2011): *Tehetségdiagnosztika*. K+F Stúdió Kft., Debrecen.
- Mező Katalin (2015): *Kreativitás és élménypedagógia*. Kocka Kör, Debrecen.
- Tóth László (2004): *Pszichológiai vizsgálati módszerek a tanulók megismeréséhez*. Pedellus Tankönyvkiadó, Debrecen.